

УДК 329.055.2(4)''1945/2018''(049.3)

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.6242019.13>

Приказ

Душан Достанић

Институт за политичке студије, Београд

ЕВРОПСКА КРАЈЊА ДЕСНИЦА 1945-2018

Приказ књиге: Јово Бакић, *Европска крајња десница 1945-2018*, Слио, Београд, 2019, 699 стр.

Када један аутор после вишегодишњег истраживачког рада напише књигу на готово 700 страница и то о предмету који код нас није изучаван у значајнијој мери, када се списак коришћене литературе протеже на око 50 страна, а наведени извори на више страних језика, када издавање те књиге подржи и Министарство просвете, науке и технолошког развоја, када су аутору током израде књиге подршку пружиле и бројне колеге из иностранства, јасно је да је у питању нешто што се не виђа често у српској академској заједници или како аутор каже „српскохрватском говорном подручју“ [sic]. И заиста, пример оваквог истраживања тешко би се могао наћи и у оним земљама у којима научницима могу рачунати на боље услове рада него што је то случај у Србији. Бакић је у свом истраживању обухватио феномен у временском распону од преко седамдесет година (1945-2018.) и у шеснаест европских земља или како каже „старим европским олигархијама“ [sic]. Само по себи се разуме да такав подухват није могао настати без темељног рада.

Па ипак, упркос несумњивом труду који је уложен у писање ове књиге, није реч о делу коме се могу упутити само похвале.

Невоље почињу већ када се погледа, иначе импресиван, списак литературе и када се види да се аутор ослонио готово искључиво на секундарне изворе и да изворна дела у многим случајевима нису ни поменута, иако аутор каже да се користио примарним изворима када год је био у могућности (97).¹ Писац је пречесто поверење поклањао другим истраживачима, односно једва да је учинио напор да и сам критички пропита туђа мишљења. Тако, рецимо, аутор пише о већем броју десних писаца о којима говори као о екстремним односно крајњим десничарима, а да при томе не упућује на њихове текстове. Када је у питању „нова десница“ у Немачкој, којој аутор посвећује један одељак, није цитиран ниједан аутор који припада том кругу, иако се помињу њихова имена (Молер, Вајсман, Кубичек, Штајн). Тако аутор поједине мислиоце етикетира као „екстремне десничаре“, на основу казивања из друге руке. Иако се помињу питања немачке повезаности са

---

¹ Свакако, постоје случајеви када аутор, због језичке баријере, није ни могао користити изворну литературу, али невоља је што је није користио ни када такве баријере није било.

Западом односно националне самосвести, нема референце на два незаобилазна зборника у којима су та питања разматрана (*Westbindung: Chancen und Risiken für Deutschland, Die Selbstbewusste Nation: „Anschwellender Bocksgesang“ und weitere Beiträge zu einer deutschen Debatte*). Нигде се не анализирају ни књиге ни чланци најважнијих представника идентеријанског покрета, иако се о покрету говори као о „исламофобичном“ и „екстремно-десном“. Од дела француског писца Алена де Беное, који је аутор великог броја темељних књига и чланака, без којих се не може говорити о феномену „нове деснице“ и који се овде спомиње не само у контексту француске, него и немачке деснице, Бакић се користио само једном његовом књигом и то оном за коју се не може рећи да припада најважнијим делима, док су кључна књига о органској демократији или *Културна револуција здесна* остале непоменуте, што не би било спорно да аутор на више места не спомиње „борбу за културну хегемонију“ односно концепт „органске демократије“, па читаоцу једино остаје да сам нагађа о чему се ту заправо ради, јер га недостатак референци спречава да сам потражи извор. Да ли услед мањкаве лектире или због недовољног познавања историје идеја, Бакић је појам „етноплурализма“ и са њим повезано питање несамерљивости култура, неоправдано свео на расизам који се маскира културом (114-116, 160, 601) иако је реч о питању које је старије од савременог расизма, док су поједини аутори, који су раније писали о међусобној несамерљивости култура, били изричито противници биолошког расизма (Шпенглер). Поред тога, бољи познаваоци могли би аутору упутити приговор да није довољно узео у обзир оне промене до којих је током времена дошло у мишљењу Де Беное. До још радикалније промене и окретања социјал-демократији дошло је код Ајберга кога Бакић такође помиње само као „десничарског идеолога“ и данског професора. Да је аутор више пажње посветио изворној литератури, на пример књизи *Anleitung zum Konservativsein* Александра Гауланда, тешко би му се могло догодити да о Алтернативи за Немачку пише као о „ауторитарно-ксенофобичним националистима“ (498, 514), будући да поменута књига недвосмислено показује дистанцу према било каквом „ксенофобичном национализму“. Тада би аутор морао или да одустане од изрицања тешких речи на рачун ове странке, или да објасни како странка води политику

супротно начелима једног од својих лидера. Такође и Бакићево инсистирање на вези конзервативна револуција – нова десница – АфД била би доведена у питање, будући да се управо Гауланд недвосмислено негативно одредио не само према наслеђу конзервативне револуције, него и према фридриховском наслеђу. Читање изворне литературе помогло би Бакићу да увиди да речник који приписује „новодесничарима“ (на пример Хекеу / 505) долази из класичних конзервативних кругова, да нема никакве везе са нацизмом и да током читаве историје СР Немачке није сматран за нешто десничарско нити екстремно. Довољно би можда било упоредити наслове који су се пре само двадесетак или тридесетак година могли прочитати у *Франкфуртер алгемајне цајтунгу*, са оним што данас тражи та фамозна „крајња десница“ па да се уочи да је о истим стварима писао, на пример, и Јоханес Грос или припадници националне левице (Петер Брант, Херберт Амон). Бакић из друге руке цитира реченицу из програма АфД да ислам не припада Немачкој (511), али заборавља да само пар редова ниже стоји да многи муслимани живе поштујући закон, као интегрисани и цењени чланови друштва. Оно што на први поглед звучи као антиисламска изјава, претвара се у нешто сасвим друго, а то ће рећи у просто наглашавање чињенице да Немачка није исламска земља, те да су њене традиције другачије, уз прихватање грађана исламске вере уз њихову обавезу да поштују устав и законе. Услед овог игнорисања изворне литературе, аутор губи из вида и важну расправу на десници о томе да ли је нешто као „нова десница“ икада постојало, шта би та „нова десница“ била и шта би је одвајало од „старе“, да ли је по среди само „етикета“, или можда постоје „нове деснице“ (у плуралу). Такође, недостаје и анализа када је појам „нова десница“ први пут употребљен и у ком контексту. Сва ова питања расправљана су у радовима које Бакић, нажалост, не сматра вредним помена. Ипак, више је него јасно да постоје врло дубоке разлике између „нове деснице“, како је схвата на пример Де Беноа, и „нове демократске деснице“, како ју је видео Рајнер Цителман, који се, узгред, сматра либералом и члан је ФДП-а. Упркос Бакићевом уверењу, недељник *Junge Freiheit* и Туле семинар једноставно никада нису припадали истом миљеу и употреба исте ознаке за њих само замагљује ствари. С обзиром на изванредну темељитост коју је Бакић

показао ово игнорисање изворне литературе заиста чуди. Могуће да је због обима пројекта у који се упустио аутор просто занемарио одређене битне теме. Тако, на пример, у очи упада слабо познавање идеја конзервативне револуције, које се такође преузимају у симплификованој форми из друге руке.

Проблеми са литературом се овде не завршавају, јер аутор не само да се служи секундарним изворима, него се може рећи да су и ти секундарни извори једностранни, односно често радикално леве, па чак и екстремно леве провенијенције. То се не односи само на академске радове, него и на новинске чланке или прилоге са појединих блогова и портала. Свакако, идеолошко опредељење аутора не чини те изворе саме по себи безвредним, али у вези са подацима који одатле долазе потребно је задржати извесну скепсу, посебно када су у питању денунцијантски чланци који подсећају на полицијске доставе, а та дистанца се у књизи не осећа – напротив. Новинарски сензационалистички текстови или они писани са намером да дискредитују противника не могу се узимати здраво за готово. Примера ради, Бакић се позива на један чланак из српског, лево-екстремистичког часописа *Маргина*, у коме се говори о самоубиству француског десничара Доминика Венера. Овај извор Бакића наводи на страпугутицу, јер у свом опроштајном писму Венер не помиње „арапску навалу“ нити „опстанак расе“ (108) како се тврди у овом чланку. Такође, на другом месту (496) Бакић за Геца Кубичека каже да се „оштро противио подржавању било које партије, осим НПД-а“, те да је тек доцније променио мишљење. Читањем Кубичекових текстова Бакић би свакако утврдио да Кубичек никада није подржавао поменуто странку. Штавише, у самом тексту на који се Бакић позива, јасно стоји да се Кубичекова позиција не сме побркати са „фундаменталном опозицијом“ како је разуму НПД.

Коришћење махом левичарске литературе само по себи не би било проблематично, када би се покушала одржати равнотежа, те када би се поред њих користили и радови неутралних или конзервативних истраживача, или издања самих партија – што овде често није случај. Чак се и програми анализираних партија ретко узимају у обзир. Примера ради, Бакић ни једног момента не наводи оне радове у којима се дају другачије класификације од његове и према којима

АфД није странка крајње деснице. Недостају чак и текстови оних критичара ове странке који себе виде као истинске конзервативце (Беднарц). Иако се подразумева да аутор није у обавези да прихвати било чије мишљење, помињање таквих радова било би свакако корисно како се не би стекао утисак да по овом питању постоји консензус, што ипак није случај. Чак и у делу где се бави одређивањем појмова Бакић се више ослања на ауторе који припадају радикалној левици, док кључну књигу о екстремизму Уве Бакеса не помиње ни једном речју. Такође, недостају и радови проф. Вернера Пацелта који се, између осталог, бавио Пегидом. У вези са одређењем „борбене демократије“ и питањем институционалне борбе против екстремизма аутор не помиње конзервативну или чак класично-либералну критику овог приступа (Шиселбрунер). Бакић потпуно прелази преко свих књига које су сами десничари писали о себи или о стању деснице у својим земљама. То у значајној мери деформише ауторове закључке, јер се, примера ради, губе из вида све оне расправе на немачкој десници везане за питања партијског организовања или анализе стања из времена пре стварања АфД.

Поред неодговарајуће литературе невоље се јављају и када је у питању теоријско-методолошки оквир. Бакић одбацује „формалистичко“ поимање левице и деснице и одређује се за садржински приступ, при чему поделу на левицу и десницу везује за вредности једнакости и слободе. Међутим, изгледа да се слобода и једнакост у овој књизи на крају свODE само на једнакост, а питање једнакости на економску једнакост, односно антикапитализам (разлике се траже само на нивоу метода које се могу користити за укидање капитализма), те су тиме десничари сви који нису „антикапиталисти“, те чак и социјални либерали бивају лоцирани на „десни центар“ (28). Упоредо са једнакошћу, према Бакићу, левицу одликује и одбрана права на разликовање, залагање за „остварење веће рационалности друштвеног живота“ (31). Одатле следи и заштита појединачних права на различитост појединца, при чему су капитализам, црква, патријархални културни образац непријатељи. Уместо почетног разликовања једнакости и слободе, као вредности између којих постоји напетост, Бакић је преко права на различитост (у оквиру опште једнакости),

схваћеног као облик позитивне слободе, успео да и слободу и једнакости и рационалност припише левици. Међутим, аутор при томе није водио рачуна о богатој традицији мисли (Токвил, Кинелт Ледин, Шафаревич) која чврсто стоји на позицијама да левица подразумева колективизам, униформисање и затирање сваке индивидуалности и личне слободе. У сваком случају, десница код Бакића није одређена самостално, него преко левице као своје супротности, па је она тако у садржинском смислу представник неједнакости, неслободе (преко концепта истоврсности) и нерационалности. Из овог негативног одређења деснице произлазе барем три врло озбиљна проблема. Прво, оптерећена идеолошким егалитаризмом, ова дефиниција деформише и све остале кључне појмове, тумачећи их из егалитаристичке перспективе и дајући им сасвим ново значење. То је можда најбоље види на примеру концепта слободе говора, када Бакић цитира данског „борца за људска права“ Петера Хервика који каже да је појам слободе говора „првобитно створен да штити права оних који припадају мањинама, да без бојазни од казне могу да кажу оно што мисле“ (322). Дакле, слобода говора престаје да буде универзално људско право гарантовано свима, и претвара се у инструмент за остварење једнакости, односно постаје привилегија „мањине“. Реч је о за шездесетосмашку нову левицу карактеристичном изједначавања мањине са „слабијима“, а већине са „јачима“ (занемарује се да мањине често могу бити јаче од већина), између којих се затим успоставља „једнакост“ тако што се једно право експлицитно даје „мањини“, а прећутно одузима „већини“. Друга невоља лежи у томе што се простор деснице растеже до непрегледности, те то постаје ознака под коју се може утрпати све и свашта, без икакве међусобне везе, па самим тим такав појам постаје неупотребљив, осим као етикета која треба да дискредитује противника. Изгледа да је овде више по среди свођење различитих непријатеља радикалне левице на исти именитељ, него научна анализа. Тако, према Бакићу, и социјални либерали, који инсистирају на праву на различитост, бивају сврстани у десницу, заједно са класичним либералима, либертаријанцима, анархо-капиталистима, националним либералима, класичним конзервативцима, тори-демократијом, католичким конзервативцима, социјалним конзервативцима или новом десницом. Посредно се свима њима, као присташама

широко схваћеног капитализма (или тржишне привреде), посредно одриче рационалност, иако би претходно питање требало да гласи која је то привреда организована рационално, да ли она која се темељи на приватној својини и тржишној расподели ресурса или она у којој нема приватне својине, али зато постоји централно планирање? Трећи проблем који проистиче из Бакићевог одређења деснице је што он махом превиђа десну критику капитализма и њену богату традицију. Уместо анализе ове традиције Бакић је једноставно редукује на „тактику“ везујући је за мутни концепт „социјалног шовинизма“, па чак закључује да је то становиште корисно за одржавање „светског капиталистичког система“ јер доприноси „уношењу замешатељства у појмовно одређење левице и деснице“ (29). Изгледа да би и такви теоретичари социјалне правне државе, као Херман Хелер због свог односа према нација, упали у ред „*welfare*“ шовиниста. Бакић даље каже да „десница пристаје уз силе које одржавају капиталистички поредак, двор и цркву, а у XX веку и нацију“ (30) што представља грубо поједностављивање ствари, посебно с обзиром на монархистичку, црквену или националистичку критику новчаних сила. Поред тога поједностављује се однос између деснице и нације, односно нације, цркве и монархије. Стиче се утисак да је аутору овако мутно одређење деснице послужило да би у контексту „крајње деснице“ могао да говори час о „неолибералима“, час о „социјални шовинистима“.²

Када се са непрецизног одређења деснице пређе на расправу о „крајњој десници“ невоље се само умножавају, а научна објективност одступа у други план пред идеолошким разрачунавањем са непријатељем. Наиме, Бакић у оквиру „крајње деснице“ настоји да разликује „десни екстремизам и

2 Бакићево мутно одређење деснице често га доводи на врло клизав терен, на пример када у фусноти 34 (стр. 38) говори о насиљу када каже да је политичко насиље, иако нелегално у неким случајевима легитимно. Наиме, оно је легитимно, како пише Бакић, уколико је „сврха и исход њене примене остварење знатно вишег степена слободе и једнакости међу грађанима дате политичке заједнице“. Будући да је левицу дефинисао као заступника једнакости и слободе, а десницу као њену супротност, то би се из реченог могло закључити да је легитимно оно насиље које долази са левице и уперено је против десничарских заговорника неједнакости. Није до краја јасно да ли би аутор оправдао комунистичко спровођење насиља над противницима револуције од СССР-а до Југославије, хапшења, логоре, обавезне откупе и све остале суровости које су пратиле то спровођење „једнакости“ у дело, односно да ли би мађарске или немачке борце против комунистичке тираније и окупације жигосао као реакционаре?

неофашизам као његов најбитнији део“ од „десног радикализма“ за кога каже да „у извесној мери одступа од фашизма“ (34). Треба приметити да код класификације левице, Бакић помиње анархисте, комунисте, радикалне левичаре, социјалисте, али не спомиње ни „крајњу“ нити „екстремну“ левицу, чиме је јасно да су ове две ознаке, а посебно екстремизам, прећутно резервисани само за десницу, док левица, чак и када нескривено проповеда насиље није екстремистичка.³ Упркос овом разликовању у оквиру „крајње деснице“ чини се да је јасна подела ипак замагљена и да је Бакићу више стало до тога да покаже да је реч о континууму, него о две различите појаве, јер како каже и радикална десница „остаје верна неким од кључних црта идеологије крајње деснице, преваходно искључивом национализму, ксенофобији и ауторитарности, те визији монокултуралног друштва које у себи најчешће крије једнорасну и једнонационалну заједницу у чему се може препознати прикривена реакционарна расистичка усмереност“ (34-35). Према Бакићу управо су национализам, ксенофобија и ауторитарност кључни појмови читаве „крајње“ деснице (44), при чему сва три појма остају недовољно одређена, али са јасним борбеним набојем.⁴ Тиме је подела на „екстремну“ и „радикалну“ десницу заправо подела на отворене и прикривене („наизглед демократске“) ксенофобе, фашисте и расисте. Разлике међу њима су последица прилагођавања (599), тактичке и привидне, али никако суштинске. Лако се долази до закључка да су и „радикални десничари“ потенцијално опасни колико и они „екстремни“, наравно под одређеним условима. Управо, све разлике на десници (укључив и конзервативце, па и класичне либерале) су за Бакића само разлике у степену, а не суштинске разлике. Појмови дакле не раздвајају, а аутор свуда говори у „прелазима“ и „савезима“, па се у овој књизи радикална

3 Чак ни у пролазу није дотакнут проблем исламског екстремизма који је данас актуелнији од десног екстремизма, а свакако је од значаја за разматрање данашње деснице. Такође, нема ни речи о различитим екстремистичким групама зелених или милитантним борцима за права животиња, па је екстремизам сведен на десницу.

4 Ова неодређеност посебно је уочљива у случају „национализма“. Бакић се не упушта у питања о карактеру тог национализма, да ли је он, на пример, експанзиван и агресиван или дефанзиван, да ли начелно прихвата европску сарадњу или је затворен за сваки облик унутаревропске размене. Није тешко показати да готово ниједна странка о којима Бакић пише нема у свом програму идеју територијалног проширења на рачун суседа и стварања велике државе. Са друге стране, везивање ауторитарности за десницу игнорише ауторитаризам левице.

десница тешко може разликовати не само од екстремне, него и од конзервативаца, те Бакић истиче да су шпански народњаци, португалске социјал-демократе и британски торијевци можда више део радикалне, него конзервативне деснице (568-569), док баварска ЦСУ представља некакав „прелазни облик“. Тиме је „радикална“ десница заправо схваћена као „мост између неоконзервативаца и изричито антидемократске и латентно насилне екстремне деснице“ (41), а „конзервативне странке служе нормализацији радикалне деснице“ (614). Оваква оцена понавља се на више места и говори се о идеолошкој блискости „конзервативаца и крајњих десничара, где потоњи гласно говоре оно што први мисле, али из разлога политичке коректности неће да кажу, већ препуштају крајњим десничарима борбу за идеолошку хегемонију, како би се исходима те борбе, када дође тај тренутак, и они окористили“ (467). Тако за Маргарет Тачер Бакић каже да је „вратила веру расистима“ и да је Националном фронту „украла политику и присталице“ (409), док за британске либералне демократе да су били „прикривено расистичка странка“ (416). За норвешке напредњаке Бакић тврди да су „хибрид између радикалне и конзервативне деснице и истовремено странка која „заступа неолиберално опредељење“ и води „социјално шовинистичку политику“ (318). Аутор такође пише да је ЦДУ/ЦСУ током свог боравка у опозицији подржавала „крајњу десницу“ и њихов „народњачки национализам традиционалне *Kulturnation*“ (477) при чему није јасно зашто би одбрана доминантне културе била проблематична за једну конзервативну странку.⁵ У случају Француске аутор тврди да су се либерали и конзервативци надметали у ксенофобији са крајњим десничарима (161). Овакве конструкције више спадају у домен теорија завере односно надовезују се на ноторну коминтерновску дефиницију фашизма. За ову „поделу рада“ врло тешко би се могао наћи доказ.⁶

---

5 Бакић и по овом питању не успева да уочи да су конзервативни интелектуалци још 1974. били скептични према „промени тенденције“ у оном смислу како су је замишљали људи из ЦДУ. Речју, најкасније од седамдесетих година траје дистанцирање ЦДУ од свог конзервативног крила и маргинализација конзервативаца унутар странке, па приче о „подели рада“ и „прихватању идеја“ немају упориште у стварности.

6 Са друге стране, постоји обиље доказа о кршењима устаљених правила и процедура у намери да се десне странке маргинализују и изолирају, о чему је, у случају АфД-а, писао и проф. Екхарт Јесе у магазину *Цицеро*.

Бакић иде и даље те каже да читава друштва могу бити десно-екстремистичка у мери у којој одбијају идеју једнакости људских бића и њихових култура (143), чиме заправо релативизује разлику између „умерене“ и „крајње“ деснице, па све што не припада левици и што не прихвата егалитаризам бива осумњичено за екстремизам и „такмичење у ксенофобији“.⁷ Овај борбени тон још се више појачава када се каже да је „главна хипотеза ове студије“ да је „крајња десница искористила структурне и контекстуалне прилике да сопствене језгрене вредности постепено измести из сфере политичке некоректности и тако их друштвено нормализује“ (89) у чему је имала помоћ других странака, пре свега конзервативних, које прећутно, мање или више прихватају „ксенофобични национализам“. Ту лежи и кључна идеја Бакићеве књиге – делегитимизација и криминализација сваке деснице *per se*. Десница је, као таква, а не само „крајња“, нешто патолошко, ненормално, криминално и на послетку опасно. На више места Бакић указује на блискост између „крајње“ и „умерене“ деснице, односно да су либерали и конзервативци помагали „крајњу десницу“ или пак испуњавали њен програм (као Маргарет Тачер). Иза овог покушаја да се сва десница као таква делегитимизује и криминализује стоји рециклирање давно превазиђеног, ортодоксно марксистичког схватања према коме је национал-социјализам (у Бакићевом случају

7 Дакле, овде се једна егалитаристичка претпоставка по којој су сви људи и све културе у суштини једнаке, ако не и идентичне, да су разлике између њих сасвим неважне, те да су у складу са тим и културе међусобно замењиве, а жеља да се одбране или очувају ирационална, нелегитимна, а приврженост сопственом начину живота нечовечна. Чак и пуко разликовање између сопственог и туђег из ове перспективе апстрактне једнакости више не долази у обзир. Из те претпоставке следи и неограничено право сваког људског бића да се насели где год пожели у чему га нико, па ни домаћини не сме условљавати, чиме се заједницама ускраћује право да саме одређују кога ће примити и под којим условима, док им се намеће обавеза активне инклузивности. Будући да је реч о праву, ни број оних који долазе односно капацитети за пријем се овде не узимају у разматрање, као што ни питање да ли су дошљаци стигли легалним или илегалним путем не игра никакву улогу, јер у складу са паролма левих екстремиста „нико није илегалан“. Свако може постати Италијан или Енглец или Србин само ако то пожели, јер је и онако реч о пуким „друштвеним конструктима“. Јасно, овде је реч о жељи за стварањем света без икаквих граница. Свако одступање од овако постављене „норме“, свако давање предности сопственом, националном, локалном или познатом у односу на страну, далеко и непознато, жигосе се као „ксенофобија“ и „шовинизам“, чиме се дефиниција ксенофобије недопустиво проширује. Са друге стране, овим се и обрачун са „ксенофобом“ са политичког сели на морални односно психолошки план. Када се са ове, несумњиво радикалне и екстремно леве позиције некоме пребацује „радикализам“ или „екстремизам“ тада је заправо реч о пројекцији.

„екстремна десница“) само последња фаза конзервативизма капиталистичког друштва. Бакић појави „крајње деснице“ прилази као изучавању неке болести односно, или како каже, као „опасности за човечанство“ (98), дакле са жељом да се та опасност елиминише. Аутор, наравно, то не може рећи отворено, али је његово одређење „крајње деснице“ растегнуто на све оне који сматрају да су нације биолошки и/или културно превише различите да би могле без великих проблема да живе заједно, односно сви они који верују да друштвени поредак мора бити хијерархијски уређен (35). У првом делу ово одређење је толико непрецизно да би се већ и саморазумљиви захтев да се странци прилагоде домаћем начину живота, поштују затечена правила, односно да се интегришу у друштво и културу земље у коју су дошли може жигосати као „крајње десничарски“, једнако као и свако противљење неконтролисаног имиграцији људи стране културе или свака тежња да се очува познати и устаљени начин живота једне заједнице. Бакић не поставља питање није ли друштво „заједница душа“ (Кирк), не зависи ли политички поредак од постојања заједнице која се идентификује као „ми“ (Скрутон), да ли је релативна хомогеност демоса услов демократије (Шмит), односно да ли је у демократији уопште могућ плурализам идентитета (Килмансег) нити узима у разматрање став да секуларна либерална држава почива на претпоставкама које сама не може да створи (Бекенферде). Све то би према Бакићу, сва је прилика, сувише мирисало на „ксенофобију“ и „расизам“. Други део Бакићевог одређења крајње деснице који се односи на хијерархију у друштву је, већ према његовој дефиницији деснице, карактеристичан за све оне који не заступају егалитаризам. У случају када се говори о „*welfare* шовинизму“ тај егалитаризам тихо прелази границе политичке заједнице, па се као „демократски фашизам“ [*sic*] односно „етнократска перверзија либерализма“ осуђују захтеви да социјална држава прави разлику између домаћег становништва и странаца, махом илегалних уселеника. Илустрације ради, аутор осуђује странке које желе да воде рачуна о националном интересу своје земље (392). Да је овде реч о опредељеној, а не о вредносно неутралној књизи не скрива ни сам аутор (98) који у закључку скоро да отворено позива на рат против деснице (615).

Осим јасне идеолошке усмерености, овакво одређење „крајње деснице“ занемарује, односно не узима озбиљно позивања на директну демократију која долазе са деснице, или их одбацује као популистичку тактику, демагогију, пуку реторику, фразу и маску (66). Међутим, десно инсистирање на директној демократији управо показује да су ствари много комплексније него што би се могло закључити на основу приче о „прикривеним фашистима“ који су променили тактику и униформе заменили оделима.

Да би се овај моменат боље разумео потребно је обратити пажњу на оно што Бакић сматра демократијом. Наиме, аутор западне демократије не сматра демократијама, већ олигархијама „у којима влада мањина најбогатијих грађана, уз присуство јачих или слабијих демократских тенденција и притисака“ (55), док стварна демократија „подразумева извесну меру егалитарности“ (54), при чему је, наравно, највише стало до економске једнакости и „стварне политичке једнакости“ грађана. Демократија не постоји у стварности, а употреба те речи само „правда постојећи капиталистички друштвено-економски и политички олигархијски систем“ (71). Другим речима, Бакић поручује да се капитализам и демократија међусобно искључују и да је стварна демократија могућа само након укидања капитализма, односно тек након укидања приватне својине и тржишне привреде. Тиме он изједначава демократију са политичким програмом крајње левице, јер стварну демократију тек треба достићи. Овим се управо одриче демократски карактер свима који не припадају левици, а не само „крајњој десници“. Из таквог схватања о олигархијском односно плутократском карактеру Западних друштава, Бакић изводи и суд о „радикалној десници“ која заправо користи одржавању капиталистичког система, односно стоји у служби олигархије (64, 92-93, 98). Чињеницом да те странке не доводе у питање систем уставне демократије оне постају „слуге олигархије“. Све то сувише подсећа на већ давно превазиђене ортодоксно-марксистичке тезе о различитим „лакејима капитализма“ потекле из оних система који су се некада називали „народним демократијама“ док су у стварности спроводили једнопартијску диктатуру.

Полазећи од оваквог теоријско-методолошког оквира, није чудо што Бакић има великих невоља са емпиријским материјалом. Наиме, доста је тешко истраживати један феномен, ако се све што је везано за њега унапред отписује као тактика, варка или манипулација. Бакић напросто узима као чињеницу да десничари подваљују када критикују капитализам или када се залажу за директну демократију, па је у оба случаја у питању сакривање правих намера. Али како се те праве намере могу утврдити, овде остаје сасвим нејасно. На сличан начин Бакић десничаре оптужује да нису искрени верници, да манипулишу хришћанством, те да су лицемери (292).

Бакић различите европске примере покушава да класификује у четири категорије. Прву групу представљају „екстремно десничарске“ странке које су промениле тактику и постале „радикално десне“, другу „неолибералне“ странке које су се радикализовале, у трећој су конзервативци који су се померили ка „радикалној десници“, а постоје посебни случајеви, где су „екстремно десне“ странке остале „екстремне“ или оне које су остале без значајније подршке. Ипак, ова подела за аутора има тек ограничен значај, јер како каже „без задршке се може закључити да, без обзира на идеолошко порекло данашњих радикално-десничарских странака ... међу њима данас нема битних идеолошких разлика“ (603). Овај покушај да се различити случајеви разврстају има, између осталог, и ту ману да превиђа везу између класичног либерализма и патриотизма, односно да занемарује европску традицију национал-либерализма. Јер ако је давање предности сопственом над страним карактеристика деснице, онда се међу либералима није могла догодити никаква „радикализација“, а либерали са својих класичних позиција имају сасвим довољно простора за критику мултикултурализма, позитивне дискриминације и посебних права за мањине. Ако је либерализам политику ослободио ауторитета Бога, истовремено ју је ослободио и од ауторитета Истине (наравно у метафизичком, а не чињеничном смислу), чиме је интерес политичке заједнице могао постати основа и фиксна тачка политике (Моусави). Чак је и Рортију познато да су се класични либерали као националисти залагали за колективна права сопственог. Другим речима, теза о „радикаловању“ либерала (и конзервативаца) сувише поједностављује ствари.

Иако је Бакић желео да феномен „крајње деснице“ осмотри из повесне перспективе („смештање политике у време“ /84) тешко се може рећи да је то извршено са успехом. Наиме, историјски контекст је често одсутан и то је велика мана ове књиге. Бакић на више места указује на „културну хегемонију деснице“, али нигде не спомиње снажна померања читавог политичког спектра на Западу улево („Linkverschiebung des Spektrums“ – Јирген Хабермас) у периоду након Другог светског рата, а посебно након 1968. године. Међутим, без разумевања начина на који је радикална левица након те године остварила културну хегемонију и окупирала јавни простор (а посебно универзитете), тешко ће се схватити било шта о данашњој десници. Заиста је чудно говорити о „хегемонији деснице“ у друштвима у којима држава спонзорише кампање борбе против сваке деснице. Питање се може поставити и на други начин, није ли сво оно агитовање против националне државе, које је ухватило корена и међу неким странкама које су давно важиле за либералне или конзервативне, морало изазвати одбрамбену реакцију код оних који су скептични према пројекту света без граница? Ако се у обзир не узме доминантно схватање о превазиђености концепта националне државе и културе, и ова реакција бива неразумљива. Такође, у вези са повесним контекстом Бакић превиђа да у период после 1945. противљење политици масовног усељавања није било резервисано искључиво за десницу, него је било карактеристично за левицу и то далеко пре него што је десница уопште конституисана као релевантна снага и пре него што је и могла да јавни дискурс „помери удесно“. Да ли су иза тог противљења стајали рационални разлози, односно да ли је оно било повезано са одређеним проблемима у друштву, Бакић не узима у разматрање, свдећи све на причу о раширеној ксенофобији („француски национални облик расистичких традиција“ /129/ „галски самоопсесивни и затворени национализам“ /134) чиме се мало тога може објаснити, а још мање разумети. У вези с тим, још чудније звучи Бакићева тврдња да је Национални фронт „ублажио реторику у складу с политичком коректношћу која не трпи расизам“ (140) па није јасно како је могуће да у Француској заједно егзистирају ксенофобична политичка култура и политичка коректност? У Француској су се пре Националног фронта усељавању

снажно противили управо Жорж Марше и комунисти, што Бакић констатује у пролазу, као и што у пролазу каже да је Национални фронт „прихватио“ тему имиграције тек када јој је антикомунизам уступио место, иако Ле Пен испрва није мислио да имиграција треба да буде „у жижи интересовања странке“ (128-130). Сасвим се логично поставља питање како је за „крајњу десницу“ ксенофобија „језгрена вредност“, ако та десница релативно касно уочава значај питања имиграције (чак о томе сазнаје од комуниста), односно ако је једну „језгрену вредност“ (антикомунизам) лако заменила другом? Аутор такво питање нити поставља, нити сматра за потребно да себи такво питање постави. Такође, недовољно узима у обзир чињеницу да су Инока Пауела подржали лучки радници традиционално блиски лабуристима (пре било каквог „неолибералног“ таласа), а у Немачкој су о овом питању врло гласни били и многи социјал-демократи (Сарацин). У случају Британије аутор каже да су и лабуристи и конзервативци и таблоиди противници усељавања (423), али не поставља питање откуд онда толики број усељеника у тој земљи, и како то да се у периоду од 2001. до 2011. број усељеника готово удвостручио. Исто важи и за противљење „американизацији“ друштва, чему су се у Немачкој некада највише супротстављали патриотски оријентисани чланови СПД, који су о независној немачкој политици говорили давно пре него што је икоме пала на памет „нова десница“.⁸ Како је дошло до тога да је данас национални комплекс посебно изражен на левици представља посебно питање, али је чињеница да је све оно што се данас замера „националистичкој“ и „ксенофобичној“ десници, не тако давно било заступљено и на левици. Чак ни по питању „нацистичке прошлости“ Бакић из вида губи контекст. Слободарска партија Аустрије, о чијим наводним нацистичким коренима Бакић нашироко пише сврставајући је у групу странака које су се од „екстремне“ помериле ка „радикалној“ десници,

---

8 Примера ради, лидер социјал-демократа Курт Шумахер оптуживао је Аденауера да је „канцелар Савезника у Немачкој“, другим речима стављао му је на терет националну издају, што је и старија и много оштрија изјава од Гауландове да Немачка није отирач за САД. Поред тога, и међу социјалистима и међу либералима било је много оних који су били много више „националнији“ од секретара ЦДУ Хајнера Гајслера. Педесетих година у Немачкој су децидно националне позиције заступали социјал-демократе, па и комунисти, док је Аденауер био вођен неповерењем према сваком облику национализма. Бернд Рабел је тврдио да је национално питање играло велику улогу на десници крајем шездесетих година.

прихватила је мање бивших чланова НСДАП-а него што је то био случај са народњацима или социјал-демократима.⁹ Бакић такође игнорише и чињеницу да је први шеф посланичке групе ФПО, Вилфрид Гредлер, био члан једне бечке групе отпора, те стога и активан противник национал-социјализма. Након својих првих избора 1956. ФПО је заузимала места у центру, између социјалиста и народњака, а не на десној страни. Бакић истина каже да је ФПО била и коалициони партнер социјал-демократима (191), али не каже како је и зашто до те сарадње дошло, што не би било без значаја ако се пође од Бакићеве тврдње, да је ФПО од самог почетка била „крајње десничарска“. Посебно би било занимљиво објаснити и како су се у тој „маси екстремних десничара“ уопште могли појавити национал-либерали, па и „искрени конзервативни либерали“, затим како су они међу тим бившим „нацистима“ и „наци-носталгичарима“ могли преузети вођство у странци, па чак и учланити „странку крајње деснице“ у либералну интернационалу? Само неколико страна пошто је констатовао и „крајње десне корене“ ФПО и њену коалицију са социјал-демократима Бруна Крајског, Бакић пише о потресу који је настао када је ФПО ушла у коалицију са народњацима, јер је то био први пут да „странка која има јасне корене у екстремно-десничарској идеологији неонацистичког типа суделује у власти, чиме је прекршена европска послератна неписана забрана“ (196). Читалац мора упасти у недоумицу да ли су се корени ФПО од седамдесетих до деведесетих изменили, или се коалиција са социјалистима једноставно не рачуна, или је по среди нешто треће. Иако и сам каже да је слободарска странка релативно касно почела да проблематизује питање ислама (205-206), Бакић изненада међу Аустријанцима уочава „дубоко укорењену исламофобију“ (218). Такође, Бакић испушта из вида да реч домовина (Heimat) не користе само слободари, него и друге странке, па чак и кандидат Зелених Ван Дер Белен у Аустрији. То што се од седамдесетих година социјал-демократе постепено дистанцирају од речи „народ“, не мења њихову историју позивања на народ, идентитет, националну самосвест. У годинама непосредно после рата немачки однос

9 Социјалистички министар унутрашњих послова Оскар Хелмер имао је још од првих година после рата одличне контакте са кругом Гмунден који је окупао неке бивше високе нацистичке функционере.

према сопственој прошлости је, без обзира на идеолошко одређење, био много мање напет него што је то данас случај. Све те чињенице је неопходно имати у виду пре него што се почне дизати морална паника због крајњих десничара који се откривају испод сваког камена и пре него што се почне захтевати манихејска подела на добре и зле. Повесни контекст се губи из вида и када аутор на више места говори о „нормализацији ксенофобичног национализма“ (217-218), али за то не даје довољне и конкретне доказе. Суздржаност према масовној имиграцији, истицање народног идентитета, доминантна култура, самоодговорност, скепса према захтевима радикалних феминисткиња, борба за очување традиционалне грађанске породице, традиционална религиозност, социјално-тржишна привреда или жеља за очувањем националне суверености нису дистинктивне карактеристике „крајње деснице“. То су све установе и вредности у вези којих је донедавно међу грађанским снагама владао консензус и када се то упореди са оним због чега је данас десница проказана бива јасно да се не ради о „нормализацији ксенофобичног национализма“. Наиме, није реч о томе да су европска друштва и после 1945. остала пријемчива за крајњу десницу, него је управо проблем у томе што је Бакићево одређење „крајње деснице“ довољно широко и незграпно да постаје маљ који удара на све стране и који, када се доследно користи, уточишта „крајње деснице“ мора пронаћи и међу социјалистима (који се онда називају социјалним шовинистима), либералима, конзервативцима, управо свима осим у табору радикалне левнице.

Држећи се круто свог теоријског оквира у коме као кључни појам доминира ксенофобија, Бакић не успева да увиди комплексан однос између деснице и ислама, генерално оптужујући десницу за исламофобију (муслимани нису добро уклопљени, неретко су дискриминисани, што доводи до фрустрације, која се испољава у уличном насиљу и тероризму /615). Ипак, бољи познаваоци историје деснице ће се сетити да су многи десни аутори гајили благонаклон однос према исламу, те да и данас на десници постоје аутори који се залажу за дијалог, па и сарадњу са домаћим муслиманима. Сама реч исламофобија изабрана је прилично неспретно, јер се не води рачуна о разликама између муслимана, на пример

оних из Индонезије и Арапа. Са друге стране, чак и када би се прихватила Бакићева тврдња о исламу као „жртвеном јарцу“ (612) капиталиста и ксенофобичних десничара, остаје нејасно како је и зашто баш ислам изабран за ту улогу, а не нека друга група уселеника, на пример Кинези. Да ли је избор ислама био плод чисте самовоље или је то питање ипак комплексније и неодвојиво од реално постојећег исламистичког екстремизма и тероризма, односно од тоталитарних тенденција и нескривене хришћанофобије и јудеофобије која постоји међу великим делом арапских муслимана? Поставља се и питање шта се све подразумева под дискриминацијом муслимана, односно дошљака, те да ли је у питању нешто мерљиво или је по среди само субјективни доживљај? С тим у вези, никако није јасно зашто би захтев да се забрани финансирање џамија из иностранства био доказ исламофобије, као што то сматра аутор (502-503). Такође, Бакић на примеру Низоземске каже да је та земља учинила све да постане примерно вишеетнички и вишекултурно друштво (341) да би само пар страница касније приметио да су дошљаци и тамо осетили негативно дискриминисани (343). Истовремено, управо у Низоземској формирана и прва странка исламских фундаменталиста, односно земља у којој се због критике ислама може изгубити живот (Ван Гог).

Чак и сама ксенофобија и национализам су категорије сасвим неподесне за ову расправу. Тврд марксистички приступ који десницу схвата као слугу капитализма у време кризе капитализма, аутора лишава могућности да реално и ван оптужби за тражење „жртвеног јарца“, односно ксенофобију и расизам сагледа значај културно-идентитетског питања у контексту очигледне пропасти мултикултуралног пројекта и неконтролисаних политике уселавања. Бакић ксенофобију нигде прецизно не дефинише и није јасно зашто би на пример суздржаност према политици спашавања евра и извлачења Грчке из дужничке кризе сама по себи била пример „антигрчког дискурса“ (514), док сам аутор за Грчку каже да је друштво „уједињено прилично нетрпељивим и неретко ксенофобичним национализмом“ (516) и уз то изразито склоно корупцији (526)? Теза о ксенофобији додатно је доведена у питање чињеницом да су функционери и бирачи низоземске ПВВ често и сами

страног порекла (354). Није јасно ни шта је ксенофобично у захтеву да се они који незаконито бораве у једној земљи врате у земљу свог порекла? Такође, аутор ноншалантно прелази преко једне од кључних разлика између предратне и послератне деснице у Француској. Наиме, за разлику од антинемачки оријентисаног Мораса и Масиса, послератна десница у Француској не само да није била антинемачка и затворена према осталим европским нацијама, него је управо сањала о неком облику европског уједињења и истицала заједничко порекло и заједничку судбину европских народа. Ако француски десничари нису више Немце и друге народе опажали као опасне варваре, него као рођаке, очигледно је да се тешко може говорити о „ксенофобији“. Такође, аутору се може поставити питање како то да „ксенофобични десничари“ данас на своје конференције врло често позивају не само странце из других европских земаља, него и рецимо Турке, односно да чланство и функционерски слојеви десних партија не обухватају искључиво беле хришћане. Чини се да је овде по среди поново покушај дискредитације, односно репродуковање круте дихотомије у којој се десница опажа као затворена и ксенофобична, док се за левицу по сваку цену жели сачувати монопол на отвореност према другом и другачијем.

Неуверљив је и Бакићев покушај да популарност деснице међу радницима припише померању социјал-демократских партија ка центру, па је како каже, „прелазак многих од социјалних демократа Шведским демократама условљен приближавањем првих 'десном блоку', услед чињенице да се радничка класа знатно смањила, па су социјални демократи покушали да привуку део припадника средњих слојева“ (234). Није тешко уочити недоследност у овом објашњењу, јер ако су радници били разочарани приближавањем социјал-демократа „десном блоку“ (поново се дакле претпоставља постојање мастодонтске деснице) не би ли било логично да су радници гласали за комунисте или неке друге леве странке, а не да су свој глас дали још деснијим десничарима?

Да би прича о десници у Западној Европи била целовита потребно је рећи нешто о атмосфери лова на вештице укључујући ту и физичке нападе на људе који су означени као десничари, па чак и на посланике десних странака (случај

Магнец). У причу о десници спада то да у неким земљама организоване групе силеција под изговором антифашизма и уз прећутни благослов левичарских медија све више преузимају државне компетенције и претварају се у паралелне структуре моћи које треба да ућуткају свакога на кога падне сумња да се не слаже са доминантном лево-либералном струјом, односно свакога коме се прикачи етикета „крајњег десничара“. Ово посебно треба имати на уму када се говори о насиљу „крајњих десничара“ усмереном против усељеника и левичара (513). Ово питање Бакић једва да помиње или чак показује симпатије према милитантном и агресивном односу према десници. У случају Низоземске помиње се „бескомпромисна борба антифашиста“ (340) под чиме се подразумева уличарско насиље. О каквој је „бескомпромисној борби“ реч показује убиство политичара Пима Фортајна коме је пресудио један „активиста за права животиња и животне средине“ који је веровао да спашава свет од новог Хитлера (344). Ако се због заступања десних идеја и критике ислама може изгубити живот или ако је цена за бављење политиком живот под полицијском заштитом (Вилдерс) тешко да стоји теза о „нормализацији деснице“ у Европи. Такође, аутор ни реч није посветио ни левичарском насиљу у Грчкој или Шпанији, чиме се може створити погрешан утисак да сво насиље долази са деснице, док су левица и имигранти нужно ненасилни.

Језик књиге је често више усмерен на то да код читаоца произведе осећање несигурности због претњи надолазеће „крајње деснице“, а мање на то да опише појаву, што оставља утисак да је реч више о борбеној књизи, него о објективном истраживању једног феномена. То потврђују и Бакићеве опаске везане за поједине актере са десне сцене. Тако сазнајемо да су се на фестивалу Националног фронта могле купити слике Јованке Орлеанке (138), да је Јерг Хајдер у колима носи „разноврсну одећу“ (192), ко је све био на свадби Јоханес Гуденуса (212), да се Шведске демократе служе иронијом (231), да се Умберто Боси није либио показивања средњег прста, а да је његова странка штампала мајице и постере (261-262), да Салвини не говори стране језике, као и да је био навијач Милана (287), ту су и пикантерије из приватних живота појединих жена из Данске народне странке (321, 323), сазнаје

се и да је Перниле Фермунд „разведена“ и „привлачна“ (327), а Лаура Хухтараси „млада и привлачна плавуша“ (387), да је шеф Златне зоре „подгојен“, а његова супруга „корпулентна плавуша“ (533), да је О’Дафи био неуротичан, интелектуално ограничен, женомрзац, алкохоличар и мегаломан (549, 553), да је Франко био „реакционарни католик и ауторитарни шпански националистички империјалиста“ (545), да је Фрауке Петри је напустила мужа са којим има четворо деце и преудала се за страначког колегу (504), са чијом децом су деца Бјерна Хекеа ишла у обданиште (506), а ко је похађао језуитске школе (569), да је Маркус Форнмајер „младић изразито ниског раста“ (507)... Овакве примедбе вероватно служе томе да десничаре прикажу као гомилу морално проблематичних и у крајњој линији патолошких случајева. У вези с тим, у књизи је присутна и стереотипна слика десничара, па је реч о „фрустрираним младим мушкарцима из нижих слојева“, којима су национални и родни идентитет једини извор поноса (515) то су главне мете радикално-десничарске демагогије. У случају Геца Кубичека и Роберта Василијев Бакић прибегава чак и тумачењу презимена, на основу кога открива њихово словенско (ненемачко) порекло, да би одатле закључио да је реч о комплексима, односно потреби преобраћеника да „доказују своју правоверност глумећи веће католике од папе“ (506). Не само да оваквим опаскама није место у једној научној монографији, него да је и доста занимљиву упутницу на Бакићево схватање нације, које као да је потекло из неке друге социјалистичке традиције, према којој неко са „погрешним“ презименом не би смео гајити патриотска осећања према земљи у којој је рођен или прихватити културу те земље као своју. Ту су, затим, и неизбежне спекулације о руском финансирању Националног окупљања у Франcusкој (149, 161), као и о руској помоћи Салвинију (290) засноване на новинским чланцима, док за Вилдерса тврди да је добијао помоћ „богатих конзервативних Јевреја из САД“ (351-352). Поред тога, Бакић наводи да Фрауке Петри противници називају „Адолфином“, те да су је наследили још „радикалнији десничари“ (511), чиме долазимо до занимљиве конструкције у којој на десници увек до изражаја долазе „радикалнији радикали“, све сами „Адолфи“ и „Адолфине“. Овај радикалнији „Адолф“ је поменути Гауланд, за кога се, судећи по ономе што сам пише и што је писао пре оснивања АФД-а, не може рећи

ни да је националиста. Бакић стално „радикализовање“ уочава и код слободара у Аустрији, за које пише да су их основали бивши нацисти, па су се „радикализовали“ у време Хајдера, у време Штрахеа се странка додатно повлачи удесно (218). Изгледа да не постоји крајња тачка крајње деснице.

Борбени тон књиге зачињен је несвакидашњим језичким конструкцијама као на пример „политички коректна и задрто исламофобична“ (161) у случају Марин ле Пен, „конзервативно-либерално свенемачки“ (217), „неолиберални новодесничар“ (486) „ауторитарно-неолиберално“ (409), „национализам, преплетен неолиберализмом и псеудодемократском и евроскептичном реториком“ (500), „прагматични радикални десничар“ (501). У случају швајцарске СВП може се прочитати да је реч о „неолибералима“, али и да заступају протекционизам и умерену државну интервенцију (372). И ове конструкције имају своје порекло у нејасним и растегнутим појмовима.

На више места, посебно када се обрађује хладноратовски период, говори се о везама деснице и тајних служби, при чему се пре свега у виду има ЦИА. Све то на моменте добија изглед завере у којој учествују различити десничари, фашисти, капиталисти, Руси, Владимир Путин, ЦИА, олигарси, енглески богаташи, језуити, банкари...

На крају, у књизи се могу наћи и материјалне грешке. Примера ради, вероватно услед неадекватног превода може се закључити да је Де Беноа извршио „велики интелектуални утицај“ на знатно старијег Армина Молера (475) иако је Молеров однос према хришћанству формиран давно пре сусрета са младим Французом. Такође, ФПО никада није заговарала корпоративизам да би га могла „заменили“ „неолиберализмом“ (413). *Volk in Bewegung* није наслов текста (506), него часописа блиског НПД, а АфД се не залаже за излазак из НАТО-а (507). Немачка реч *Keule* (*Rechtspopulismus-Keule*, *Nazi-Keule*, *Faschismus-Keule*) преведена је као клуб, иако та реч означава тољагу односно буздован (509). Залагање БНП за доктрину дистрибутивизма, чији су корени у социјалном учењу католичке цркве, Бакић погрешно означава као „традицију расподеле“ (421). У Немачкој није било никаквих „антисемитских демонстрација понедељком“

(503-504) већ су протести понедељком организовани против исламизације Запада (Пегида). Рамиро Ледесма Рамос никако није могао бити „истакнути делатник Франковог режима“ (541) будући да је убијен од стране комуниста већ 1936.

Уз сав уложени труд стиче се утисак да све мањкавости ове књиге произлазе највише из крутог марксистичког приступа који се све време преко деснице обрачунава са капитализмом.

---

* Овај рад је примљен 10. новембра 2019. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 1. децембра 2019. године.